

Παιδική Λογοτεχνία: Εικόνες και Λέξεις από την αρχή ξανά

Εικόνα και λέξη. Σύμφωνα με τον Perry Nodelman (2009) η συνύπαρξη της εικόνας και της λέξης στο παιδικό βιβλίο αποτελεί μια τυχαία παρά αναγκαία συνύπαρξη. Πράγματι, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας του βιβλίου, *Λέξεις για εικόνες: Η αφηγηματική τέχνη του παιδικού εικονογραφημένου βιβλίου*, η έντονη παρουσία της εικόνας στο παιδικό βιβλίο προκύπτει ιστορικά από μια παρερμηνεία του τι είναι παιδί, του τι μπορεί να κάνει και του πώς ανταποκρίνεται στην αφήγηση. Με λίγα λόγια, κάποιες θεωρητικοποιήσεις του παιδιού, που υποστήριζαν ότι αυτό δεν μπορεί να κατανοήσει αν δεν δει, οδήγησαν στην κατασκευή των πρώτων παιδικών βιβλίων που ήταν κατά κύριο λόγο πληροφοριακά και παρουσίαζαν επιστημονικά δεδομένα και έννοιες με τη συνοδεία εικονιστικών αναπαραστάσεων. Παρά τη συγκυριακή και ιστορική πλαισίωση αυτής της παρερμηνείας, τα πρώτα παιδικά βιβλία οδήγησαν στην εγκαθίδρυση μιας κανονιστικής προσδοκίας για το τι είναι παιδικό βιβλίο και για το τι αναμένεται από αυτό, που ωστόσο δεν επιβεβαιώνεται από ερευνητικά δεδομένα. Όπως σημειώνει, εξάλλου, ο Nodelman (2009: 24): «δεν υπάρχει καμία αδιαμφισβήτητη ψυχολογική ή παιδαγωγική λογική σύμφωνα με την οποία θα πρέπει να αφηγούμαστε στα μικρά παιδιά τη συντριπτική πλειοψηφία των ιστοριών τους μέσα από συνδυασμούς λόγου και εικόνας». Η συγκεκριμένη λοιπόν συγκρότηση του παιδικού βιβλίου είναι ένα ιστορικό, γεωγραφικά πλαισιωμένο και συγκυριακό γεγονός. Ως εκ τούτου, ο Nodelman (2009: 24) συμπληρώνει ότι:

"όπως έκαναν και τα περισσότερα παιδιά πριν από το δέκατο αιώνα και όπως ακόμη κάνουν μερικά σύγχρονα παιδιά σε αναπτυσσόμενες χώρες – πολλά μικρά παιδιά καταφέρνουν να απολαύσουν μια ιστορία ακούγοντάς την ή διαβάζοντάς τη σε βιβλία χωρίς εικόνες".

Πέραν όμως αυτής της εμπειρικής διάγνωσης, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η αφήγηση ως μέσο επικοινωνίας, και όχι κατ' ανάγκη στη λογοτεχνική της μορφή, αποτελεί κάτι πολύ βασικό για την ανθρώπινη ύπαρξη· είναι στην πραγματικότητα, ένας αναγκαίος τρόπος οργάνωσης της εμπειρίας, αφού όπως εξηγεί ο Jerome Brunner (1991: 4 – 5): «οργανώνουμε την εμπειρία μας και τις μνήμες αυτών που μας συμβαίνουν κυρίως μέσω μιας μορφής αφήγησης – μέσω ιστοριών, δικαιολογιών, με τη χρήση μύθων και λόγων για τους οποίους κάνουμε ή δεν κάνουμε κάτι, κλ.π.».

Ζούμε, η αλήθεια είναι, στην εποχή της εικόνας. Ίσως, ούτε καν της εικόνας, αλλά στην εποχή της προσομοίωσης, της εποχής δηλαδή που το σημείο και δη το εικονιστικό σημείο μεταβάλλεται με τέτοιο τρόπο και σε τέτοιο βαθμό, ώστε να εξαλείφει οποιαδήποτε αναφορά στο σημειώμενο ή στο πραγματικό (Baudrillard, 1983). Η έμφαση αυτή έχει οδηγήσει σε βαθιές αναθεωρήσεις σχετικά με το τι θεωρούμε σημαίνον, κείμενο και βιβλίο – το τέλος του οποίου έχει επανειλημμένα και προφανώς αποτυχημένα προβλεφθεί (για το τέλος του βιβλίου, δεξ Derrida, 1972). Επιπλέον, αυτή η έμφαση, που εφιστά την προσοχή στην οργάνωση της αφήγησης, του κειμένου και του βιβλίου, οδηγεί με τη σειρά της σε αναθεωρήσεις σχετικά με τον ρόλο της αναγνώστριας για την οργάνωση και την κατασκευή του κειμένου, αλλά και σε νέες διαπραγματεύσεις που αφορούν στο είδος των γραμματισμών που πρέπει να επιδιώκονται, ώστε οι αναγνώστες και οι αναγνώστριες να μπορούν να ανταποκριθούν στα νέα δεδομένα και στους νέους ρόλους.

Από τους πολυγραμματισμούς (multiliteracies) της Νέας Σχολής του Λονδίνου (New London Group· Kalantzis & Cope, 2001), που ως θεωρία υπογραμμίζει την κυριαρχία της

εικόνας στη νέα παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα της εποχής της πληροφορίας, στη θεωρία της πολυτροπικότητας του κάθε μηνύματος, που συζητούν οι Kress & Van Leeuwen (2001), αλλά και στη θεωρία της αναμεσοποίησης (*remediation*) των νέων μέσων, που επαναχρησιμοποιούν και συνδυάζουν τις τεχνικές των παλιών, που αναλύουν οι Bolter & Grusin (1999), ένα είναι σίγουρο: η εικόνα, όπου και όπως τη συναντάμε, τείνει να παραπέμπει σε άλλες εικόνες και σε έναν κόσμο που κυριαρχείται από τις εικόνες και από τις μεταξύ τους συνδέσεις.

Η σύνδεση μεταξύ εικόνας και κειμένου είναι ένα θέμα που έχει αναλυθεί από κάποιους θεωρητικούς ως μία σχέση που γίνεται γονιμότερη, όταν, αντί να δομείται στη βάση της αλληλοσυμπλήρωσης, συγκροτείται στη βάση του συγκρουσιακού *διαλόγου* και της εντασιακής *αλληλεπίδρασης* (δες Nodelman 2009, Nikolajeva & Scott 2000). Το *διαλογικό* στοιχείο, ωστόσο, δεν είναι ένα καινούριο στοιχείο, αλλά μια σταθερή συνιστώσα της γλώσσας και της λογοτεχνίας. Πράγματι, κατά τον Mikhail Bakhtin (1981), η γλώσσα στρέφεται πάντα προς το *άλλο, το έτερο ή το διαφορετικό*: στρέφεται προς την αναγνώστρια και λαμβάνει χώρα σε ένα ιστορικό συγκείμενο που είναι το ίδιο ετερογενές και ανομοιόμορφο, ενώ αναδιπλώνεται μέσω σημείων που αποτελούν τόπους συγκρούσεων διαφορετικών υλικών, κοινωνικών και ιδεολογικών θέσεων, και ενδιαφερόντων. Η *διακειμενικότητα*, για παράδειγμα, που προκύπτει από τον Bakhtin (1981), επανα-ορίζεται από τον Gérard Genette (1997), αλλά ίσως να διατυπώνεται πιο ξεκάθαρα από την Julia Kristeva (1986), παρουσιάζει αυτό το στοιχείο της *διάδρασης* και της *διασύνδεσης* πιο άμεσα. Στο κείμενο, *The Word, Dialogue and Novel*, η Kristeva (1986: 37) υπογραμμίζει, λοιπόν, ότι:

Η λέξη ορίζεται διαχρονικά (η λέξη στο κείμενο ανήκει στο γράφον υποκείμενο και στον αποδέκτη) αλλά και κάθετα (η λέξη στο κείμενο προσανατολίζεται προς ένα προηγούμενο ή συγχρονικό λογοτεχνικό σώμα) [...] κάθε λέξη (κείμενο) είναι μία διασταύρωση λέξεων (κειμένων) όπου τουλάχιστον μια άλλη λέξη (κείμενο) μπορεί να διαβαστεί [...] κάθε κείμενο είναι κατασκευασμένο σαν ένα μωσαϊκό από παραθέματα: κάθε κείμενο είναι η απορρόφηση και ο μετασχηματισμός ενός άλλου.

Οι επιδράσεις της Kristeva από τη *διαφορική, μεταδομιστική* αντίληψη της γλώσσας του Jacques Derrida (1986) είναι ξεκάθαρες: Όπως η κάθε λέξη είναι συνεχώς μπλεγμένη σε ένα παιχνίδι που επιτρέπει στο νόημα να αναδυθεί μέσω διαφορών, έτσι και το κείμενο συγκροτείται εντός ενός δικτύου κειμένων και πιθανών νοημάτων. Με τον τρόπο αυτό, η διακειμενικότητα, όπως θεωρητικοποιείται από την Kristeva, ενισχύει τον ρόλο της *διάδρασης* στο επίπεδο του κειμένου με άλλα κείμενα, του κειμένου με ιστορικά συγκείμενα—από τα οποία τα άλλα κείμενα προέρχονται, αλλά και στο επίπεδο της ενεργητικής νοηματοδότησης από την αναγνώστρια που προσπαθεί να αναγνωρίσει τον ρόλο του παραθέματος και τη μεταφορική του λειτουργία, και γενικότερα στο επίπεδο των πραγματολογικών, σημειωτικών και μεσικών/υλικών πόρων.

Με το *Of Grammatology*, ο Derrida (1997) έστρεψε ανεπανόρθωτα την προσοχή της δυτικής σκέψης στην υλικότητα του μέσου της γραπτής γλώσσας. Με τη λογική αυτή, λέξεις όπως *πολυτροπικότητα, αναμεσοποίηση* και *διαμεσικότητα*, ενισχύουν τη βασική αρχή της διαλογικότητας της γλώσσας, του πλουραλιστικού μηχανισμού παραγωγής νοήματος, των πολλαπλών σημειωτικών πόρων, των μέσων και των υλικών που αλληλεπιδρούν στο σύγχρονο κείμενο που απευθύνεται σε παιδιά, αλλά ίσως να δίνουν περισσότερη έμφαση στο μέσο και το υλικό του λόγου, υποδεικνύοντας ταυτόχρονα ότι προσπαθώντας να σκιαγραφήσουμε τι είναι καινούριο και ξεχωριστά ίδιον στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία, ίσως αναγκαστούμε να επιστρέψουμε σε αυτό που είναι ένα σταθερό χαρακτηριστικό της παιδικής λογοτεχνίας ή και της λογοτεχνίας γενικότερα, δηλαδή στη *διάδραση* και στην *αλληλεπιδραστική σύνδεση* των στοιχείων

εντός και εκτός του λογοτεχνικού κειμένου. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, λοιπόν, τα άρθρα αυτού του τεύχους απασχολούνται με την πολυφωνία του σύγχρονου κειμένου που απευθύνεται αποκλειστικά ή όχι σε παιδιά και με την πολύπλευρη φύση του.

Πιο συγκεκριμένα, στο κείμενο, *Τα comics ως εκπαιδευτικό εργαλείο*, η Λήδα Τσενέ εγκύπτει στην ιδιαίτερη φύση του comics που, σύμφωνα με τον Marshall McLuhan, αποτελεί εξέλιξη άλλων μορφών τέχνης, όπως είναι αυτή της τυπωμένης ξυλογραφίας και αυτή της φωτογραφίας, αλλά και που ως ψυχρό μέσο επιτρέπει τον ενεργητικό ρόλο της αναγνώστριας. Όντως, το comics συνδυάζει με τρόπο δημιουργικό λέξεις και εικόνες, αφήνοντας κενά στα οποία η αναγνώστρια στηρίζεται, για να προσλάβει και να κατασκευάσει δημιουργικά την αφήγηση. Παρά όμως τα όποια οφέλη από την ανάγνωση των comics, η Τσενέ καταγγέλλει την προκατάληψη προς το μέσο και τη διστακτικότητα των εκπαιδευτικών να το εντάξουν στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, αφού τα ίδια τα μέσα, η γλώσσα και η μη-γλώσσα, και οι κάθε μορφής σημειωτικοί τρόποι βρίσκονται εγκιβωτισμένοι σε συγκεκριμένες κοινωνίες με προδιαθέσεις, προκαταλήψεις και ιδεολογικές θέσεις που αφορούν στην πρόσληψη και την παραγωγή της γνώσης. Το αίτημα του Derrida (1986), ότι ολόκληρος ο δυτικός κόσμος καθορίζεται από μια δυαδική αντίληψη περί ανώτερης προφορικότητας και κατώτερου γραπτού λόγου – της θέσης δηλαδή που ο ίδιος ονομάζει *λογοκεντρισμό* – επιβεβαιώνει το φαινόμενο αυτό. Ο ίδιος ο Derrida διαταράσσει αυτήν την ιεραρχία, όχι αντιστρέφοντάς την, αλλά υποδεικνύοντας ότι μεταξύ της προφορικής και της γραπτής γλώσσας δεν υπάρχει μια πρότερη πηγή ή ένα πρότερο μέσο, αλλά αντίθετα μια συγκροτησιακή σχέση. Με τον ίδιο τρόπο, θα μπορούσαμε να κοιτάξουμε και τη σχέση της εικόνας και της λέξης, χωρίς βέβαια να αρνιόμαστε να αντικρύσουμε την ιδιαιτερότητα της κάθε μιας, αλλά και του μέσου στο οποίο αυτή περιέχεται.

Η αλήθεια είναι ότι η κυριαρχία της εικόνας στην εποχή μας σπρώχνει τη συγγραφή, αλλά και τη λογοτεχνική θεωρία προς τον επαναπροσδιορισμό της λογοτεχνίας στη βάση της εικόνας. Εντούτοις, μια τέτοια κίνηση πρέπει να συνοδεύεται από μια αναδίπλωση που κοιτάζει την πολυπλοκότητα της εικόνας ως σημείου που φέρει νόημα, αλλά και της λέξης ως σημείου που δημιουργεί και πολλές φορές συγκροτείται ως εικόνα. Πιο συγκεκριμένα, οφείλουμε να δούμε τι κάνουν οι οπτικές και τι οι λεκτικές εικόνες, πώς συγκροτούν η μια την άλλη και τι υπάρχει κοινό σε αυτές.

Η Άννα Κουμπάνου, στο κείμενο, *Η ύλη και τα υλικά του σύγχρονου παιδικού βιβλίου: Η περίπτωση της Εφεύρεσης του Ουγκό Καμπρέ*, αποπειράται να φέρει κοντά παλιά και νέα νήματα προσεγγίζοντας το συγκεκριμένο βιβλίο ως ένα περίπλοκο δίκτυο αλληλεπιδράσεων μεταξύ διαφορετικών υλικών (λέξεων και εικόνων), μεσών, αντικειμένων και διακειμένων που συναρμολογούν την αφήγηση αλλά και το ίδιο το βιβλίο ως φυσικό και υλικό αντικείμενο. Για τον λόγο αυτό, μελετά το ιδιαίτερο αυτό εικονοβιβλίο όχι ως μία απλή συνύπαρξη εικόνας και λέξης, αλλά ως μετασηματιστικό μηχανισμό: Οι εικόνες και οι λέξεις διαφοροποιούν τη λειτουργία τους ανάλογα με το μέσο στο οποίο περιέχονται και την υλικότητα αυτού του μέσου. Μια τέτοια προσέγγιση υποδεικνύει ότι τα υλικά της αφήγησης δεν είναι ουδέτερα δοχεία, αλλά μεταφορικά σχήματα που δημιουργούν συνδέσεις μετασηματίζοντας το περιεχόμενό τους και τη σχέση του με τα υπόλοιπα αφηγηματικά στοιχεία.

Η μη ουδέτερη φύση του μέσου, υποδεικνύει την άμεση σχέση μεταξύ αφηγηματικών επιλογών και ιδεολογίας. Με το κείμενο, *Η αναπηρία στο εικονογραφημένο βιβλίο*, η Αγγελική Γιαννικοπούλου προκαλεί την πεποίθηση που υποστηρίζει ότι η ιδεολογία ενός κειμένου καθορίζεται από το θέμα του. Σε αντίθεση, συζητήσεις σχετικά με την ετερότητα και τον τρόπο που σχετίζεται με το κοινωνικό περιβάλλον μπορούν να προκύψουν από βιβλία που δεν θέτουν ως θέμα τους την αναπηρία ή από βιβλία που δεν κάνουν 'θέμα' τους την αναπηρία του πρωταγωνιστή. Για τον λόγο αυτό, η Γιαννικοπούλου παρουσιάζει μέσω της λεπτομερούς ανάγνωσης πολλών λογοτεχνικών βιβλίων για παιδιά τον τρόπο που οι πολύπλοκες διαδικασίες συγγραφής, αλλά και οι επιλογές συγκρότησης της αφήγησης, π.χ. η δομή, η εστίαση, η διακειμενικότητα, η γλώσσα του κειμένου και η εικονογράφηση επιδρούν ως φορείς ιδεολογίας για την ταυτότητα του κειμένου.

Γενικότερα, ο αέρας ανανέωσης του σύγχρονου παιδικού και νεανικού βιβλίου, διέπει τη συγγραφή, τη μελέτη και την ανάγνωσή του, και στρέφει την προσοχή στα θέματα των έργων αυτών, στην πολυπλευρικότητα και την πολυφωνία τους. Το σύγχρονο παιδικό βιβλίο, αντλεί, σύμφωνα με το κείμενο του Σπύρου Κιοσσέ, *Λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους: σύγχρονες θεωρητικές και διδακτικές προσεγγίσεις σε διεθνές επίπεδο*, από όλες τις περιοχές της ανθρώπινης εμπειρίας θέτοντας υπό συζήτηση ποικίλα θέματα, αλλά και προβάλλοντας μια καινούρια, πολυπρισματική πραγματικότητα, εντός της οποίας δομούνται πολυεπίπεδες υποκειμενικότητες. Μια τέτοια πλούσια αφηγηματική πραγματικότητα απαιτεί και προσεχτική ανάλυση που μπορεί να επιτευχθεί, σύμφωνα με τον Κιοσσέ, με ποικίλες προσεγγίσεις, όπως είναι η γενετική, η μορφική/φορμαλιστική, η διακειμενική, η συναλλακτική και η κοινωνικο-πολιτισμική προσέγγιση της λογοτεχνίας. Μέσω της ανάλυσης του Κιοσσέ, οι τάσεις των επί μέρους προσεγγίσεων, αλλά και οι μεταξύ τους ομοιότητες, έρχονται στο προσκήνιο, για να υποδείξουν ότι υπάρχει συχνά μία συσχέτιση παραγόντων (βιογραφικών, ψυχολογικών, συγγραφικών, αναγνωστικών, ιστορικών, κοινωνικών), ώστε να συγκροτηθεί ένα κείμενο και όχι μια πηγή που το παράγει και προσδοκεί στην αποκάλυψή της κατά τη μελέτη του.

Ολοκληρώνοντας, να αναφέρουμε ότι το παρόν τεύχος δεν είχε πρόθεση, ούτε θα μπορούσε άλλωστε να εξαντλήσει το θέμα, *τι είναι σύγχρονη παιδική λογοτεχνία;*, αλλά επεδίωξε να συμμετάσχει σε μια συζήτηση που είναι τόσο παλιά όσο και η παιδική λογοτεχνία και που κάποτε συνυφαίνεται με την ερώτηση σχετικά με τα ειδοποιά χαρακτηριστικά της. Η ευκαιρία για στοχασμό πάνω στα ζητήματα αυτά προήρθε από τη συνάντηση των συγγραφέων του παρόντος τεύχους στο Πανελλήνιο Συνέδριο Παιδικής Λογοτεχνίας και Φιλαναγνωσίας: *Παιδική Λογοτεχνία: Σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις*, που έγινε στο Πανεπιστήμιο Κύπρου στις 25 και 26 Νοεμβρίου το 2016, με πρωτοβουλία του Κυπριακού Συνδέσμου Παιδικού Νεανικού Βιβλίου. Οι συντελεστές του συνεδρίου ήταν, εκτός από τον ΚΣΠΝΒ, το Πανεπιστήμιο Κύπρου, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου, ο Κύκλος Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου και οι Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού της Κύπρου, και τους ευχαριστούμε όλους θερμά.

Μεταβαίνοντας από το διεθνές σκηνικό στο τοπικό, το τελευταίο κείμενο αυτού του τεύχους έχει σκοπό να αποτυπώσει την εικόνα της σύγχρονης κυπριακής παιδικής λογοτεχνίας. Με το κείμενο, *Στην είσοδο του 21ου αιώνα. Σύγχρονες τάσεις της κυπριακής παιδικής λογοτεχνίας*, η Κατερίνα Καρατάσου αναφέρεται μεν στις τάσεις που διαμορφώνουν το διεθνές τοπίο της σύγχρονης λογοτεχνίας σχολιάζοντας το μεταμοντέρνο, την κουλτούρα σύγκλισης και τη μείξη

των ειδών, επικεντρώνεται όμως δε στην παιδική λογοτεχνία της Κύπρου και σε μια ομάδα συγγραφέων που η ίδια αποκαλεί ‘γενιά του 2000’. Η Καρατάσου υπογραμμίζει ότι η ομάδα αυτή, μέσω των ποικίλων ειδών και των διαφορετικών προσεγγίσεων, προκαλεί την παράδοση και τον διδακτικό, ενώ πειραματίζεται με τη μείξη τρόπων, ειδών και υφολογικών επιπέδων, αποφεύγοντας τις κλειστές αφηγηματικές λύσεις, τη σοβαροφάνεια και την αυτολογοκρισία.

Τελειώνοντας, θα θέλαμε να σταθούμε σε δύο σημεία: Πρώτον, να επαναλάβουμε ότι το τεύχος αυτό δεν μπορεί να εξαντλήσει το θέμα ‘σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις στην παιδική λογοτεχνία’, αλλά και να σημειώσουμε ότι οι έννοιες του σύγχρονου και του εντελώς διαφορετικού είναι προβληματικές από μόνες τους, όπως υποδεικνύει και ο υπότιτλος αυτής της εισαγωγής. Στο ίδιο πνεύμα, ο Fredric Jameson (1983: 123), αυτός ο σπουδαίος στοχαστής του μεταμοντέρνου, δηλώνει το εξής:

οι ριζικές διακοπές ανάμεσα σε περιόδους δεν υπονοούν απαραίτητα απόλυτες αλλαγές περιεχομένου, αλλά μάλλον την αναδιάρθρωση ενός ορισμένου αριθμού ήδη δεδομένων στοιχείων: χαρακτηριστικά που σε προηγούμενες εποχές ή συστήματα ήταν περιθωριοποιημένα γίνονται τώρα κυρίαρχα και χαρακτηριστικά που ήταν κυρίαρχα γίνονται τώρα δευτερεύοντα.

Τα στοιχεία της διάδρασης, των πολλαπλών μέσων, της σύνδεσης, του ανοιχτού συστήματος, της μεταφορικότητας και της υλικότητας θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν πάντα εκεί και ίσως να τα βλέπουμε μόλις τώρα ή ίσως να τα ονομάζουμε τώρα διαφορετικά ή ακόμη ίσως τώρα να γίνονται κυρίαρχα αποκτώντας νέες μορφές και διαγράφοντας κανονιστικές προσδοκίες ως προς την ανάγνωση. Με αυτή τη διαπίστωση, ερχόμαστε στο δεύτερο σημείο που αποτελεί περισσότερο μία παράκληση παρά οτιδήποτε άλλο και αφορά στα κείμενα αυτού του τεύχους που ζητούν να ειδωθούν ως ανήκοντα σε έναν ευρύτερο διάλογο, όπως ορίζεται από τη διάδραση μεταξύ τους, αλλά και με άλλα, πολλά κείμενα.

Άννα Κουμπάνου, υπεύθυνη αφιερώματος

Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια

Πανεπιστήμιο Κύπρου

Βιβλιογραφία

Bakhtin, M. M. (1981). *The Dialogic Imagination: Four Essays*, (M. Holquist, επιμ.). Austin: University of Texas Press.

Baudrillard, J. (1983). *Simulations* (P. Foss κ.ά., μτφρ.). New York: Semiotext(e).

Bruner, J. (1991). The Narrative Construction of Reality, *Critical Theory*, 18, 1-21.

Derrida, J. (1997). *Of Grammatology*, (G. C. Spivak, μτφρ.). Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

Derrida, J. (1972). The End of the Book and the Beginning of Writing, *Positions*, (A. Bass, μτφρ.). London: Athlone.

Genette, G. (1997). *Palimpsests: Literature in the Second Degree* (C. Newman & C. Doubinsky, μτφρ.). USA: University of Nebraska Press.

Jameson, F. (1983). Postmodernism and Consumer Society. Στο *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*, (H. Foster, επιμ.). Port Townsend, Washington: Bay Press.

Kalantzis, M. and Cope, B. (επιμ.) (2001) *Transformations in Language and Learning: Perspectives on Multiliteracies*. Melbourne: Common Ground.

Kress, G. & van Leeuwen, T. (2001) *Multimodal Discourse: The Models and Media of Contemporary Communication*. London: Arnold.

Kristeva, J. (1986) Word, Dialogue and Novel. Στο *The Kristeva Reader*, (T. Μοί, επιμ.). New York: Columbia University Press.

Nodelman, P. (2009). *Λέξεις για Εικόνες*. (Π. Πανάου, μτφρ., Τ. Τσιλιμένη, επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.